

Ortodoxia răsăriteană și drepturile omului

ADAMANTIA POLLIS

1. Introducere

Brutalitatea holocaustului din Europa celui de-al doilea război mondial a accelerat preocuparea internațională privind drepturile omului. Astăzi, toate țările își afirmă, retoric dacă altfel nu, adevărată la standardele internaționale ale drepturilor omului, începând cu Declarația Universală a Drepturilor Omului, din 10 decembrie 1948, chiar dacă unele violează flagrant tocmai aceste standarde, așa cum au fost ele dezvoltate de Națiunile Unite și de organizațiile regionale. Dar este important să reținem că gândirea filozofică, aceea care a articular conceptul drepturilor individuale, a apărut târziu în istoria umanității. Anterior secolelor XVI și XVII, înaintea Renașterii și a filozofilor politici liberali, noțiunea seculară a drepturilor individuale ale omului nu fusese conceptualizată și, prin urmare, ea nu avea nici un înțeles. Dimpotrivă, noțiunile de viață „bună” sau „virtuoasă” inundau gândirea premodernă.

În ultimele decenii, mișcarea spre integralitate a Europei Occidentale a presupus o moștenire intelectuală comună tuturor „europenilor”. Noțiunea de drepturi individuale ale omului, mai ales așa cum este ea concretizată de Convenția Europeană pentru Protecția Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, constituie o dimensiune importantă a unei Europe în formare. Anumite țări est-europene doresc să facă parte din noua Europă, și atunci devine esențială o analiză a trăsăturilor comune împărtășite. O problemă critică pentru capacitatea Europei de Est de a deveni o parte a Europei democratice este în ce măsură individualismul, drepturile individuale și pluralismul pot înflori acolo. Acest studiu examinează un aspect al problemei generale a unui sistem de valori împărtășite de Est și Vest, și anume în ce măsură moștenirea religioasă a ortodoxiei, practică în Balcani, Rusia și alte state ale Europei de Est, este compatibilă cu concepția occidentală a drepturilor individuale. Analiza va avea

ca țintă Grecia, fără a se limita la aceasta, ca singura țară ortodoxă membră a Uniunii Europene și care nu s-a aflat niciodată sub comunism. Problemele pe care Grecia le-a avut, și continuă să le aibă, în domeniul drepturilor individuale, și care provin în mare măsură din rolul pe care-i joacă ortodoxia, nu sînt de bun augur pentru țări ca Serbia, Bulgaria, România și Rusia.¹ Problema instituționalizării structurilor și proceselor democratice este complicată de teologia ortodoxă și de relația bisericii cu statul.

2. Condiții istorice

Nici anticii, nici romanii, deși preocupați de drepturile și îndatoririle legale, nu-i priveau pe oameni ca pe niște indivizi autonomi, avînd drepturi inerente condiției lor de om. În iudaism, creștinism și islamism — toate trei izvorînd din Orientul Mijlociu, și deci dintr-un context cultural similar, cu toate că în secole diferite — constituentii societății erau grupurile comunitare, ca în Grecia Antică, și nu indivizii. Dincolo de întrepătrunderea dintre respectivele trei doctrine religioase, iudaismul, creștinismul și islamismul au proclamat noțiuni de justiție care includeau norme ale tratamentului celorlalți. Mai mult, creștinismul și islamismul cunosc noțiunea sufletului individual, care luptă pentru mîntuire, ducînd o viață virtuoasă.

Apariția, în secolele XVII și XVIII, a conceptului de individualism, a omului care, pe pămînt, era în posesia unor drepturi inalienabile, a fost un produs al transformărilor socio-economice radicale din Europa de Vest, o decizie de moștenirea intelectuală și religioasă anterioară, postulînd o nouă ontologie și o nouă epistemologic. Omul nu mai era pur și simplu condamnat să trudească pentru mîntuire din pricina păcatului originar, așa cum se întîmplase pînă atunci, mai ales în perioada creștinismului timpuriu. În filozofia politică liberală, omul este o creatură rațională, îndreptățită să-și urmărească propriile interese și propria realizare în timpul petrecut pe pămînt. Autonegarea și truda întru spiritualitate, întru demonstrarea iubirii pentru Dumnezeu, întru încorporarea elementelor Dumnezeirii, teze centrale ale creștinismului, au fost abandonate ca unice principii călăuzitoare. Mai mult, pentru filozofia politică liberală, individul, și nu o entitate corporativă, așa cum fusese cazul în cultura tradițională occidentală, a devenit unitatea de bază a societății. La rîndul lor, indivizii s-au reunit printr-un contract social pentru a forma o societate civilă și politică. După cum proclama Declarația de Independență a Americii, o societate politică trebuie înființată pe baze care să permită individului să se realizeze în planurile „*vieții, libertății și căutării fericirii*.”

Punctul de vedere laic contemporan al drepturilor universale ale omului ridică o problemă intelectuală acută acelor religii ale căror teologii neagă importanța „*omului pe pămînt*”, considerînd-o o încercare a virtuții și a

moralității, ducând la atingerea Dumnezeirii care, la rîndul său, duce la înviere și la paradis în viața de apoi. Dacă putem vorbi despre „drepturi” într-o asemenea teologie, atunci ele constau din dreptul de a-ți exercita liberul arbitru pentru a te feri de păcat și, în consecință, de a ajunge la virtute și spiritualitate.

Întrebarea care se ridică în acest studiu este dacă și în ce măsură teologia creștină, ortodoxia în special, este compatibilă cu concepția modernă asupra drepturilor omului. Răspunsul la această întrebare are o semnificație de mare importanță pentru viețile celor de rit ortodox atît din punct de vedere al valorilor și comportamentului persoanei și al comportării față de ceilalți, cît și din punct de vedere al naturii comunității politice, și chiar al politicii duse de aceasta. Problema fundamentală este dacă libertatea, autonomia individuală și drepturile individuale, pe de o parte și o religie — ortodoxia — pe de altă parte, a cărei esență este un misticism spiritual transcendent, se pot împăca. Devine o urgență concepția ortodoxă asupra lumii, cînd state împărtășind această religie se declară în același timp devotate valorilor occidentale. Prăbușirea ideologiei comuniste și propulsarea unei renașteri a ortodoxiei ca un sistem de credință alternativ are nevoie de testarea principalelor sale doctrine.

3. Ortodoxia și persoana

Acest articol nu se preocupă de creștinismul foarte timpuriu, ci de creștinism ca teologie și practică, așa cum au fost ele consolidate de către apostolii și discipolii lui Cristos. Mai mult, e nevoie de o demarcație între ortodoxia răsăriteană și celelalte credințe creștine. Schisma dintre ortodoxie și catolicism, finalizată în jurul anului 1054, are o semnificație care depășește conflictele politice și disputele doctrinare care au provocat-o. Schisma semnifică despărțirea creștinismului ecumenic în catolicism, care s-a orientat spre vest, inițiind și absorbind în același timp noi paradigme de gîndire în decursul Evului Mediu și mai tîrziu, în epoca modernă, și ortodoxie, care a devenit tot mai răsăriteană și mai mistică, prea puțin influențată de raționalismul vestic. Deja în secolul al XIV-lea, o cortină de fier aproape impermeabilă căzuse între ortodoxie și catolicism.² Cea dintîi pune accentul pe liturghie și pe conformarea la rituri și ritualuri³, în timp ce teologii săi șlefuiau dogma existentă, în loc să se preocupe de conținutul ortodoxiei, în lumina evoluției gîndirii intelectuale. Dimpotrivă, în Evul Mediu tîrziu, catolicismul a dat teologi remarcabili, care au dezvoltat dogma creștină în procesul adresării sale la realitățile sociale ale timpului, în schimbare. Toate credințele creștine împărtășesc principii religioase fundamentale și, printre ele, mai ales pe cel al păcatului originar și divinizarea lui Isus Cristos, fiul lui Dumnezeu, care a venit pe pămînt printr-o naștere imaculată, ca mîntuitor. În scopul examinării relației dintre ortodoxie și drepturile omului, referirile la unele, chiar dacă nu la toate diferențele de doctrină dintre acestea, vor clarifica

dificultățile cu care ortodoxia se confruntă în integrarea teoriilor moderne ale drepturilor omului, în teologia sa. Deși o filozofie proclamând „legile naturii” era vitală pentru Aristotel, pentru stoici și, mai târziu, pentru romani, catolicismul a fost acela care a articulat o doctrină a legii naturale într-o formă teologală creștină. Toma D’Aquino, cel mai important teolog catolic, nu numai că a postulat legi ale naturii, ci, mai mult, a susținut că legea naturală putea fi cunoscută prin facultatea de a raționa.⁴ În secolul XVIII, John Locke deriva drepturile naturale date de Dumnezeu, din legea naturală. Spre deosebire de aceștia, Bizanțul mai ales, a cărui esență definitorie era misticismul, împreună cu cuceririle de est ale imperiului, au orientalizat și mai mult ortodoxia și, au izolat-o de dezvoltările din Vest. În special de Renaștere. Consecința a fost că în ortodoxie s-au reafirmat spiritualismul și misticismul, și nu logica și rațiunea anticilor. Așa cum afirmă de altfel Runciman⁵, filozofia și logica laice erau privite cu suspiciune de către teologii ortodocși.

Mare parte a lumii ortodoxe, deși nu toată, a fost subjugată de otomani, acest lucru culminând cu căderea Constantinopolului în 1453, un eveniment istoric care a îngreunat și mai mult dialogul dintre clericii ortodocși, privind dezvoltarea gândirii creștine occidentale. Bizanțul, asediat de cruciade din vest, de războaie civile din interior și de otomani dinspre est, se prăbușește. Eforturile de-abia încropite spre o împăcare cu Roma, au întâmpinat proteste vehemente din partea împăraților și a clerului înalt.⁶ Deși biserica ortodoxă se mîndrește nu numai cu supraviețuirea sub otomani, dar și cu permanenta capacitate de a face prozeliți, convertirile au fost în mare parte rezultatul răspîndirii într-o populație în mare parte analfabetă, a liturghiei ortodoxe, fastuoase și regale. Nu era vorba de o convertire prin doctrină. Majoritatea preoților înșiși și mare parte din episcopi erau analfabeți și deci needucați pentru a se angaja în discursuri teologale sau metafizice.

Originile istorice ale drepturilor contemporane ale omului se găsesc în legea naturală care, așa cum spuneam anterior, este străină de ortodoxie. Mai mult, felul în care este concepută persoana de către ortodoxie era și rămîne destul de diferit de conceptualizarea acesteia de către catolicism și protestantism. În ortodoxia răsăriteană, individualizarea persoanei nu există. Oamenii nu se diferențiază, decît eventual prin sex, iar personalitatea individuală nu este recunoscută. Persoanele sînt părți interșanjabile ale unității mistice a comunității religioase, *Ekklisia*, ei se străduiesc să-și piardă șinele în comunitatea spirituală. Instituția bisericii, acceptată ca atare de religiile creștine occidentale, este repudiată de ortodoxie, care pretinde că biserica (*Ekklisia*) nu este o instituție, ci o unitate spirituală transcendentă a tuturor credincioșilor.⁷ Este o esență nematerială, netrupească. În consecință, deși clerul, în particular, poate fi criticat, condamnarea comunității mistice *Ekklisia* ar fi un sacrilegiu. Din perspectiva drepturilor omului, există implicații profunde ale acestor rupturi adînci între catolicism și protestantism, pe de o parte, care fiecare, în felul său, prețuiește

diversitatea și unicitatea personalităților individuale și recunoaște caracterul temporal al bisericii, și ortodoxie, pe de cealaltă parte, care dizolvă persoana individualizată în întregul organic, spiritual reprezentat de *Ekklesia*.

Dizolvarea persoanei, în ortodoxie, în *Ekklesia*, nu scutește individul să ducă o viață exemplară de devotament întru Dumnezeu. Numai în acest sens, în termenii unei relații a individului cu Dumnezeu, mediată de către *Ekklesia*, se poate vorbi despre persoană în ortodoxie. Acest lucru contrastează flagrant cu calvinismul, care pune accentul pe responsabilitatea individuală și care susține că o viață exemplară duce la răsplată în decursul acestei vieți. În ortodoxie, rugăciunea, o viață curată și plină de virtuți, ofrande aduse lui Dumnezeu, lui Isus Cristos și sfinților, toate contribuie la soarta bărbatului muritor și a femeii muritoare, în Ziua de Apoi, și nu la obținerea recompenselor în timpul vieții pe pământ. Liberul arbitru există doar pentru a permite alegerea între viața în curățenie și cea în păcat.⁸ Idealul, de care nu toți muritorii sînt capabili, este o viață mănăstirească, devotată contemplării și glorificării lui Dumnezeu, ceea ce amplifică spiritualitatea umană. Retragerea la Muntele Athos — un complex mănăstiresc în nordul Greciei, cu statut autonom, — este cea mai apropiată aproximare a Dumnezeirii pe care muritorul o poate obține.⁹ Disprețuind bunurile pămîntești și excluzînd de pe munte nu numai femeile¹⁰, ci toate creaturile femele, pentru a evita distragerea și tentațiile, călugării se dedică în întregime comunicării cu Dumnezeu prin rugăciune și asceză.

Deși relația omului cu Dumnezeu este personală, ea e mediată prin intermediul unei comunități de credincioși, fie ea mănăstirea, fie mai cuprinzătoarea *Ekklesia*. Cu toate că Muntele Athos și mănăstirile sînt locuri de excepție și nu toți muritorii sînt capabili de o asemenea existență, ele simbolizează idealul și pun în lumină lipsa de importanță a preocupărilor lumești, pentru ortodox. Importantă este spiritualitatea omului, și nu nevoile lui fizice primare sau realitatea socială a existenței sale. Astfel, pe cînd catolicii și protestanții combină natura spirituală a omului cu personalitatea sa individuală distinctă, iar preocupările lor includ nevoile celor vii, ortodoxul respinge persoana ca persoană și facultățile raționale ale lui sau ale ei și reia dogma tradițională prerenascentistă, preiluministă.

Locul central rezervat misticismului, vieții contemplative și absența individualizării în ortodoxie nu oferă o fundamentare teologică fermă pentru a pune baza unor doctrine articulate ale drepturilor individuale ale omului. Totuși, un aspect foarte important al ortodoxiei, din care se susține că s-ar putea deriva o doctrină a drepturilor individuale ale omului, este accentul pus pe caritate, obligatorie pentru creștinii ortodocși.¹¹ Chiar dacă aceasta nu se adresează drepturilor individuale chile și politice, care subîntind democrațiile contemporane, ea implică recunoașterea universalității nevoilor primare ale ființei umane. Toate aceste nevoi primare sau în limbajul drepturilor, drepturi economice și sociale trebuie aduse

la îndeplinire de către *Ekklisia* și credincioșii săi, care îi sînt elemente constitutive. Altruismul și actele de caritate pe care aceasta le mandatează nu pornesc, cu toate acestea, din recunoașterea sau acceptarea drepturilor; ele sînt ofrande ale credincioșilor către Dumnezeu, prin care aceștia își întăresc poziția, ca demnă de Înviere. Grija față de nevoiași nu emană dintr-o recunoaștere a îndreptățirii din partea celor care primesc, ci dintr-o obligație din partea celor care dau. El sau ea îndeplinesc voința lui Dumnezeu și, deci își lărgesc perspectivele de a se mîntui.

Deși acest studiu nu se referă în mod concret la problema naturii femeilor în teologia ortodoxă, trebuie totuși să spunem cîteva cuvinte. În teologia ortodoxă, femeia este considerată inferioară din punct de vedere moral. Nu numai că a fost creată din coasta lui Adam, dar ea este și ademenitoarea care l-a înșelat și, deci, cea răspunzătoare pentru păcatul original. Singura femeie „pură” este Fecioara Maria, care l-a născut pe Isus Cristos. Deoarece femeile sînt pline de păcat datorită sexualității lor, și necurate din pricina menstruației, bărbații trebuie apărați de ele. De aici prohibirea prezenței femelelor de pe Muntele Athos, de aici rochia tradițională care să acopere trupul femeiesc, de aici ritualul de curățare de patruzeci de zile după naștere și restricțiile de participare la liturghie în perioada menstruației. Deși codul specific mandatat al comportării variază și nu este atît de aspru, trebuie observat că și catolicismul împărtășește o concepție similară despre femei.¹² Trebuie, de asemenea, să observăm că filozofii liberali timpurii, tributari credințelor creștine tradiționale, nu le considerau pe femei ființe umane raționale și deci drepturile individuale pe care le atribuiau persoanei se aplicau doar în cazul bărbaților. Autori ca Eva Topping, care susțin egalitatea femeilor cu bărbații în cadrul ortodoxiei, o fac revenind la scripturile creștinismului timpurii, înainte de cristalizarea teologiei ortodoxe.¹³

Din această scurtă exegeză asupra concepției dominante în ortodoxie privind persoana, este evident că ar fi greu, dacă nu imposibil, să deducem din această teologie drepturile individuale ale omului ca atribute ale tuturor persoanelor vii, distincte de sufletul individual. Este de altminteri surprinzător că eminentul jurist grec, Aristoboulos Manassis¹⁴, un vajnic apărător al drepturilor, respinge hotărît ideea că legea naturală și drepturile naturale derivate constituie originea teoriei contemporane a drepturilor. Pentru Manassis, statul și nu legea naturală este sursa drepturilor individuale. După cum se va vedea mai jos, relațiile dintre stat, sau mai precis dintre politică și religie sînt calitativ diferite în societățile ortodoxe și cele apusene.

4. Ortodoxia, organizarea politică statală și drepturile

În secolele XVIII și XIX. o nouă ideologie laică — naționalismul — bîntuia Europa. Această puternică forță a redistribuit fundamentele suveranității politice. Legitimitatea conducerii politice nu mai consta în dreptul divin al regilor, ci în

principiul naționalității. Identitatea națională împărtășită a devenit justificarea suveranității statelor. În Europa Occidentală războaiele religioase se terminaseră, iar naționalitatea, și nu religia, a devenit noua identitate căreia i se datora loialitate, mai presus de toate. În Europa Occidentală, în perioada anterioară monarhiilor absolute și dreptului divin al regilor, regii înșiși erau supuși „legilor” lui Dumnezeu și erau considerați datori să guverneze în conformitate cu principiile religioase. Odată cu sfârșitul monarhiilor absolute, cu ridicarea statelor-națiuni seculare moderne și cu Revoluțiile Franceză și Americană care proclamau drepturile individuale ale omului și care instituționalizau guvernele reprezentative, un nou set de doctrine și principii au devenit punctele de sprijin ale statului liberal.

Secularizarea societății a modificat rolul bisericii creștine occidentale. Religia nu mai servea ca grupare principală de referință a oamenilor, fiind înlocuită de naționalitate. În consecință, religia a fost treptat restrânsă la sfera credinței și convingerilor personale. Sîntem departe de a susține însă că bisericile, ca instituții, s-au retras exclusiv în sfera personală a individului. În statele cele mai democratice, ele au devenit parte a societății civile — grupuri de presiune pe tărîm politic —, încercînd să modeleze politica publică, în primul rînd în probleme considerate religioase, dar și în probleme sociale seculare. Conform opiniei catolice și protestante după care omul are o natură laică, pe lîngă cea spirituală, ele s-au implicat în preocupările contemporane lor, așa cum se va vedea și mai jos.

De importanță majoră pentru dezbaterea care urmează asupra ortodoxiei, a statului și a drepturilor este contrastul dintre Occident — unde predominantă este separarea dintre biserică și stat, chiar în state ca Anglia, unde avem o biserică instituționalizată — și societățile ortodoxe, cărora o asemenea separare le este străină. Moștenirea simbolică a ortodoxiei estice este o relație simbiotică și interdependentă între biserică și stat. Această deosebire între bisericile creștine de Apus și de Răsărit se datorează anumitor factori. Parțial datorită perspectivei ortodoxe asupra poziției centrale a spiritualismului și misticismului și, în parte, datorită specificității dezvoltării istorice în lumea ortodoxă, relația bisericii estice cu autoritatea politică a fost de legitimare a unui status quo. Deși Patriarhul de la Constantinopol se considera conducătorul tuturor creștinilor, tărîmul religios și cel secular s-au separat din ce în ce mai mult. De fapt, în procesul de răspîndire a creștinismului spre est, Bizanțul a întărit separarea profundă între sfera bisericii și aceea a autorității politice: fiecare guverna pe propriul său domeniu. Chiar dacă biserica ortodoxă și statul guvernau în sfere separate, în epoca premodernă și în cea contemporană ele s-au susținut și s-au legitimat una pe cealaltă, deși statul era în posesia preponderentă a puterii și, aproape pe tot parcursul istoriei, a subordonat biserica.

Învățații au numit această doctrină a sferelor distincte, dar reciproc dependente, „cezaropapism”¹⁵ și ea a dominat relațiile dintre biserică și stat de-a lungul

timpului. Împărații și țării își păstrau autonomia în exercițiul puterii și nu erau supuși judecății etice sau morale din partea bisericii. Același simptom funcționa mai ales în timpul stăpînirii otomane, cînd mituirea și corupția se dezlănțuiau între patriarhat și sultan și printre fanarioții (elita politică și religioasă a Constantinopolului) înșiși. Sistemul *millet* al Imperiului Otoman, care a înlocuit Bizanțul, a sporit puterea bisericii ortodoxe asupra supușilor ei, delegîndu-i autoritate civilă și administrativă.¹⁶ Preoții erau investiți cu autoritate asupra comunității ortodoxe, în limitele respectării guvernării otomane. În consecință, prin amestecul dintre funcțiile politice și religioase, la unul dintre niveluri a fost abandonată separarea istorică dintre biserică și stat. Deși la nivelul autorității politice suverane, biserica ortodoxă accepta legitimitatea guvernării otomane, clerul servea drept agent al autorității otomane, iar patriarhul era răspunzător de acțiunile și comportamentul supușilor săi.

Acceptarea legitimității acestui status quo din partea ortodoxiei a fost cu atît mai evidentă cînd biserica s-a opus Războiului Grec de Independență. Chiar dacă unul dintre motive era teama bisericii că-și va pierde puterea și privilegiile, totuși pe la 1798 patriarhul grec Anthimos al Ierusalimului tuna și fulgera împotriva frîncilor anti-creștini, în timp ce Patriarhul din Constantinopol se opunea Războiului de Independență, pretinzînd că Imperiul Otoman era trimis de la Dumnezeu.¹⁷ Puținul cler care a susținut independența era format din țărani, atrași de retorica naționalistă. La fel, deși într-un context diferit, guvernarea Rusiei de către țari a fost sprijinită de biserica ortodoxă, care n-a pus niciodată la îndoială conducerea autocrată, nici nu i-a tras vreodată pe țari la răspundere, invocînd „legile divine”. În fapt, binecuvîntările bisericii se revărsau asupra lor. Premisa teologală a ortodoxiei, anume că ființa spirituală a omului este cea care contează, și nu cea pămîntească, subliniază această relație simbiotică. În toată istoria bisericii ortodoxe, orice regim politic existent era acceptabil, atîta vreme cît nu punea la îndoială autoritatea spirituală și puterea bisericii.

Înainte de a analiza ramificațiile viziunii ortodoxiei asupra lumii, în problema drepturilor individuale ale omului și a relației bisericii cu autoritatea politică, mai trebuie discutat un alt aspect. Așa cum afirmam anterior, la sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX, s-au produs apariția și răspîndirea naționalismului, dinspre Europa Occidentală spre Balcani și Europa Centrală și de Est. Acest fapt a dus la prăbușirea treptată a imperiilor din această zonă — cel Austro-Ungar și Otoman. În Europa Occidentală, noile state-națiuni reflectă dezvoltarea capitalismului, dar sînt în același timp, o afirmare a secularismului și liberalismului. În profund contrast, în Balcani și Europa de Est, unde industrializarea nu pătrunsesese, naționalismul și religia, în special ortodoxia, s-au întrepătruns. Construirea identităților naționale ale creștinilor ortodocși, în imperiile dezmembrate încorporează invariabil religia, ca o componentă fundamentală a nou-

createi naționalității.¹⁸ *Ethnos*-ul (națiunea) și ortodoxia au devenit o unitate.¹⁹ A fi grec însemna a fi grec ortodox, așa cum a fi rus însemna a fi rus ortodox.²⁰ Dimpotrivă, în Europa Occidentală naționalitatea și religia fuseseră separate, religia nefiind un element fundamental al identității naționale. În Franța, de exemplu, în ciuda faptului că majoritatea covârșitoare a populației este catolică, „franțuzismul” nu se definește prin religie, ci printr-o cultură și civilizație distinctă. Identitățile etnic-naționale pentru care ortodoxia este fundamentală diferă marcant de noțiunea occidentală seculară a statului-națiune. Această fuzionare a naționalității cu religia a redus și mai mult capacitatea bisericii de a critica regimurile politice, acestea din urmă au ajuns să întrupeze națiunea sacrosanctă, iar criticarea regimurilor politice să reprezinte culmea lipsei de loialitate față de națiune.

Un paradox al ortodoxiei, rezultând din combinația ideologiei naționaliste cu religia, este fragmentarea ortodoxiei în identități naționale separate, aflate în conflict. Conflictele dintre înalții funcționari ai bisericii ortodoxe care stăpâneau în teritorii cu programe politice diferite și uneori cu limbi diferite, în timpul Imperiului Otoman, având ca scop puterea și controlul, au fost reluate în termeni naționaliști, atunci când s-au format statele-națiuni, în Balcani.²¹ Transcendența ortodoxiei și a patriarhatului ecumenic în Istanbul (grecesc prin tradiție) nu a îndulcit aceste conflicte etnice intense. La Muntele Athos sînt legendare conflictele dintre călugării ortodocși greci, ruși, sîrbi și bulgari, în ciuda repudierii lumii trecătoare. Un exemplu dramatic al egalității dintre naționalitate și ortodoxie a fost rolul jucat de arhiepiscopul Makarios al Ciprului în anii '50, în timpul mișcării de rezistență pentru *enosis* (unire) între Cipru și Grecia. Ca lider politic al opoziției față de guvernarea colonială britanică, arhiepiscopul Makarios personifica fuziunea între națiune și religie. Comparabil, Alexander Soljenițin, faimosul dizident sovietic, laudă în scrierile sale gloria trecută a Rusiei ortodoxe, în ciuda portretizărilor acute ale stalinismului, opoziția lui față de comunism nu izvora din apărarea democrației și a drepturilor individuale ale omului, ci din lipsa de Dumnezeu a Uniunii Sovietice și a implicațiilor acestei lipse pentru Mama Rusie.²²

În lumea contemporană, ortodoxia poate coexista fie cu regimuri democratice, fie cu cele autocrate. În ambele cazuri, fuziunea dintre naționalitate și religie duce la restrîngerea exercitării drepturilor individuale ale omului. Aceste limitări sînt vizibile mai ales cînd se leagă de libertatea religioasă. Din moment ce ortodoxia este punctul central al identității grecului sau rusului, cei de altă religie, chiar dacă sînt cetățeni ai Greciei sau Rusiei, nu sînt percepuți ca fiind parte integrantă a comunității spirituale sau a *ethnos*-ului. În consecință, chiar dacă neortodocșii pot fi cetățeni, ei s-ar putea să nu fie liberi să-și exercite religia și s-ar putea să nu li se recunoască acele libertăți și privilegii de care se bucură numai aceia considerați „greci” sau „ruși”. Chiar dacă violările libertății religioase sînt cele mai

evidente, deseori alte limitări ale drepturilor izvorăsc din această ontologie organică, atunci când sînt percepute amenințări la integritatea sau unitatea națională.

În Grecia de astăzi există restricții legale, juridice și administrative aplicate minorităților religioase.²³ Dincolo de discriminare, vizibilă în toate societățile, în Grecia, protestanții (mai ales evangheliștii) și Martorii lui Iehova, printre alte minorități, se confruntă deseori cu obstacole insurmontabile în a-și găsi case de cult și în a-și practica liber religia. Mai mult, ei pot fi închiși pentru „delicte” ca prozelitismul, interzis foarte precis de Constituția Greciei. Motivul invocat de statul grec pentru restrîngerea libertăților religioase este că acestea amenință și erodează fundamentul greco-creștin (ortodox) al statului grec. Interdicțiile exercitate asupra libertății religioase violează Convenția Europeană a Drepturilor Omului și valorile subînțelese ale Comunității Europene, iar Grecia a fost acuzată înaintea Comisiei Europene și a Tribunalului European al Drepturilor Omului.²⁴ Trebuie spus că, dacă evreii, catolicii și musulmanii sînt văzuți ca minorități religioase istorice, provenind din *millet*-urile Imperiului Otoman, ei sînt îndreptățiți la libertate religioasă. Există cu toate acestea și restricții juridice și administrative neoficiale: învățătorii și profesorii (dar nu și cadrele universitare) trebuie să fie ortodocși, și chiar angajarea în eşaloanele superioare ale unor profesii din sectorul public, cum ar fi în tribunalele civile și militare, este limitată la ortodocși.

Situația religioasă din Uniunea Sovietică a fost un exemplu dramatic al acceptării regimului existent de către biserica ortodoxă. Uniunea Sovietică se proclamase stat ateu, în egală măsură opunîndu-se tuturor religiilor. Ideologia marxism-leninismului urma să servească drept pînza de paianjen pentru o nouă coeziune transnațională și o nouă identitate. Și, de fapt, în timpul guvernării sovietice, minoritățile religioase — bapțiști, penticostali și evrei, printre alții — au constituit un important grup dizident, protestînd împotriva nerecunoașterii libertății religioase de către regim. Cu toate acestea trebuie să remarcăm că, fie și sub dominație sovietică, supuse represiunii severe și persecuțiilor în republici predominant ortodoxe au fost tot religiile minoritare, și nu creștinii ortodocși. Biserica Ortodoxă Rusă, în conformitate cu tradiția ortodoxiei, ajunsese la o înțelegere cu autoritățile sovietice, așa cum făcuse și Biserica Ortodoxă Bulgară.²⁵ Recenta dezmembrare a Uniunii Sovietice în state suverane separate nu asigură triumful libertății religioase, în ciuda retoricii democratice. Pe măsură ce libertatea religioasă se reafirmă în acele state în care este inexorabil legată de o religie, cum ar fi ortodoxia, viitorul libertății religioase a minorităților este problematic. În Rusia, unde biserica ortodoxă a renăscut ca o puternică forță, cresc dovezile greutăților întîmpinate de minorități ca evreii, evangheliștii și uniții, în libera practicare a religiei. Așa cum afirmam anterior, minoritățile religioase nu sînt considerate parte a națiunii ruse, mai mult decît ar fi considerate parte a națiunii grecești.²⁶

Restricțiile impuse de stat asupra libertății religioase, izvorînd din legătura dintre ortodoxie și naționalitate. își găsesc și o altă justificare: în relația istorică

a bisericii cu autoritatea politică. Ortodoxia, așa cum s-a arătat în secțiunea anterioară, negînd importanța „vieții pămîntești”, poate sancționa și legitima — și o și face — orice regim politic care ține frîiele puterii. Această subordonare, la rîndul ei, garantează că biserica ortodoxă va supraviețui și își va menține puterea. De-a lungul istoriei, biserica a recunoscut fără discernămînt regimuri dictatoriale și autoritare; ea nu cunoaște cazuri de opunere la represiune. Iar în perioada modernă, fuziunea dintre religie și naționalitate a întărit mai mult apărarea de către biserică a status quo-ului, în numele *ethnos*-ului și al religiei.

La un anume nivel, totuși, biserica ortodoxă pare să dea dovadă de o mai mare flexibilitate și toleranță decît alte biserici creștine, cum ar fi cea catolică. În ciuda concepției bisericii ca o *Ekklesia* și nu ca o instituție. În lumea reală bisericile ortodoxe funcționează ca niște organizații într-un decor temporal. Dar, contrastînd cu centralizarea și structura ierarhică a bisericii catolice, în care papa este recursul ultim în probleme de credință, biserica ortodoxă este descentralizată.²⁷ Această descentralizare își are originile în concepția că *Ekklesia* este o entitate spirituală, o comunitate de credincioși. Filozofic vorbind, ierarhia violează principiile de bază ale ortodoxiei, iar în structura de organizare a bisericii au fost păstrate elemente ale comunității. În mod normal există nouă patriarhi, între care Patriarhul Ecumenic din Constantinopol este considerat primul dintre egali, în timp ce în diferite state există numeroase biserici autonome și autocefale. Fiecare din aceste biserici are un grad de autonomie în interpretarea și aplicarea dogmei ortodoxe, în timp ce codul moral nu este impus cu atîta rigiditate ca în catolicism. Scăderile morale ale indivizilor sînt deseori explicate de două elemente ale ortodoxiei: poziția sa doctrinară, anume că numai „cunoașterea revelată” este posibilă, din moment ce numai Dumnezeu are cunoașterea deplină;²⁸ și opinia sa despre imperfecțiunea omului, în lupta lui pentru a se mîntui. Acesta este centrul dogmei ortodoxe — concepția sa despre om ca o entitate spirituală, relația lui cu Dumnezeu și relația bisericii cu statul, care a rămas aceeași — și nu urmărirea practică a standardelor morale.

Descentralizarea și autonomia relativă a bisericii ortodoxe n-au avut drept rezultat, totuși, o preocupare a clerului față de problemele laice contemporane: nu există, în cadrul bisericii, mișcări care să ceară revizuirea violărilor drepturilor omului sau dreptatea socială. Dimpotrivă, în ciuda centralizării, în rîndurile catolicismului s-au născut multe asemenea mișcări, care funcționează ca grupuri de presiune, cerînd dreptate socială. În America Latină abundă grupurile locale catolice pentru drepturile omului și, în cîteva cazuri, ierarhii bisericii catolice au apărut prizonierii politici și au condamnat regimurile pentru arestări și torturări arbitrare. În fața unor acțiuni comparabile de represiune ale statului, biserica ortodoxă greacă, bulgară, română, sîrbă și rusă a rămas tăcută; nu a apărut nici un grup ortodox pentru drepturile omului. Bisericile ortodoxe nu se angajează nici în probleme sociale critice; nu există nici un document comparabil enciclicii *Rerum Novarum*, emisă de Papa Leon al XII-

lea, la sfârșitul secolului al XIX-lea, prin care erau apărate drepturile muncitorilor sau recentelor declarații ale episcopilor catolici americani asupra războiului nuclear sau economiei americane sau documentelor Medellín ale episcopilor latino-americani. Nu susținem aici că Vaticanul a fost în fruntea luptei pentru drepturile omului — chiar dimpotrivă. În calitate de actori politici puternici, și Vaticanul și episcopii catolici au apărut regimuri autoritare și guvernarea militară, incluzându-se aici și rolul ambiguu al Vaticanului în perioada nazistă.²⁹ Cu toate acestea, doctrina catolică permite implicarea în lumea temporală, ducând la pluralism în cadrul bisericii, în probleme sociale și politice. Dimpotrivă, în Biserica Ortodoxă Greacă, activismul a fost restrâns la mișcări fundamentaliste propovăduind o mai mare adecvare a statului grec la preceptele ortodoxe.³⁰ Declarațiile bisericesti emanând de la Patriarhat sînt în mare măsură recomandări predicînd credincioșilor să se ferească de păcat și să lupte pentru mîntuire.

Susținerea acordată de Biserica Ortodoxă Greacă juntei militare (1967—1974), care a răsturnat un regim semi-democrat într-o țară necomunistă, este un exemplu dramatic al felului în care ortodoxia își înțelege rolul: lipsa de preocupări pentru drepturile omului, recunoașterea guvernării autoritare și primatul menținerii sale și a propriilor privilegii. După cum se știe, cu excepția cîtorva dizidenți, biserica și-a dat binecuvîntarea guvernului militar al lui Papadopoulos, un regim în care se practica arestul arbitrar și tortura. Dimpotrivă, prezența ubicuă a preoților și a episcopilor în funcții de stat și private a devenit și mai evidentă. Motto-ul lui Papadopoulos, „Grecia creștinilor greci” conținea de fapt esența „grecismului”: conjuncția ethnos-ului cu religia. Într-un interviu acordat la cîțiva ani după ce junta s-a prăbușit, un episcop ortodox apăra poziția bisericii susținînd că supraviețuirea *Ekklesia*-ei a fost și rămîne de maximă importanță; viețile indivizilor sînt mai puțin importante. Această lipsă de preocupare pentru viață vorbește clar despre primatul spiritualului, în timp ce viața, supraviețuirea fizică a indivizilor are o importanță secundară. Un punct de vedere similar era cel al oficialilor și funcționarilor juniei, anume că supraviețuirea statului prima, deasupra și dincolo de principiile democratice ale drepturilor omului.

Deși într-un cadru ideologic și de structură diferit, poziția Bisericii Ortodoxe Ruse este aceeași. În timpul guvernării comuniste în Uniunea Sovietică, primul țel al Bisericii Ortodoxe Ruse, misiunea ei, după cum era văzută, a fost supraviețuirea *Ekklesia*-ei și nu apărarea și protejarea credincioșilor sau propovăduirea drepturilor individuale. Iar Biserica Ortodoxă Rusă s-a împăcat cu regimul comunist, exact așa cum Biserica Ortodoxă Greacă a făcut-o cu guvernarea militară.*

5. Concluzii

Din analiza de mai sus rezultă, inexorabil, concluzia că drepturile individuale ale omului nu pot fi deduse din teologia ortodoxă. Întregul complex de drepturi

---

* **N. red.** Simbioza binecunoscută dintre Biserica Ortodoxă Română și regimul dictatorial al lui N. Ceaușescu nu face decît să confirme ipoteza autoarei.

civile și politice — libertatea religiei, libertatea cuvântului și a presei, libertatea de asociere și dreapta judecată, printre altele — nu își au rădăcinile în ortodoxie; ele izvorăsc dintr-o concepție asupra lumii cu totul diferită. Poate va apărea un teolog ortodox remarcabil care, fie reîntorcându-se la creștinismul timpuriu de dinaintea cristalizării dogmei ortodoxe sau, printr-o „reformă” a ortodoxiei, va fi în stare să revitalizeze gândirea ortodoxă într-un mod relevant pentru realitățile contemporane. O asemenea transformare este imperios necesară, dacă Grecia, Balcanii și Rusia aspiră să fie europene.

Din păcate, gândirea ortodoxă de astăzi a rămas înghețată în trecut; adevărurile eterne și autenticitatea nu vin de la Isus Cristos, ci de la apostoli, discipoli și interpreți, culminând cu dogma ortodoxă a secolului XI — istoria secolelor următoare e epifenomen. Dacă facem abstracție de puternicul impact de fragmentare al naționalismului, ortodoxia a rămas rigidă și refractară la procese transformatoare. A fost și rămîne anti-modernă³¹, dar în același timp legătura sa cu naționalismul a întărit respingerea pluralismului și a individualismului. În anii '70, Biserica Ortodoxă Greacă s-a opus intrării Greciei în Uniunea Europeană, motivînd că integrarea în Occident îi va eroda unicitatea. În 1983, sinodul Bisericii Ortodoxe Grecești a emis o enciclopică în care exista o listă a tuturor religiilor eretice și prin care episcopii locali erau atenționați să întrețină o strictă supraveghere, pentru a contracara activitățile acestora.³² La fel, în 1992, Biserica Ortodoxă Rusă ataca alte religii și își propunea ca sarcină să păstreze neatins sufletul ortodox rus.³³

Din logica cosmologiei ortodoxe rezultă că ea nu poate servi ca o călăuză plină de înțeles și relevanță pentru viața contemporană europeană, și nici pentru problemele ei. Ea vorbește doar acelora pentru care spiritualitatea rămîne esența vieții. Dar pentru mulți ortodocși, aceasta nu oferă nici un fel de călăuzire în viața de zi cu zi, ca membru al societății, excepție făcînd poate nivelul moral personal. De-aici fenomenul contradictoriu al participării la liturghia bisericii, pe de o parte, și viețile trăite conform valorilor și comportamentului secular, pe de altă parte. Societatea de consum, fuga după bogăție și excesul caracterizează societatea greacă, iar acestea, și nu valorile spirituale ortodoxe au devenit țelurile fostelor state comuniste.

Deși se poate demonstra că ortodoxia are puțină relevanță în viața personală a individului, dacă nu ne referim la norma culturală și respectarea rituală a sărbătorilor religioase, la nivel social ortodoxia are repercusiuni la scară largă. Relația bisericii cu statul, conjugată cu centrarea ortodoxiei pe naționalitate, poate autentifica regimuri autoritariste și, deci, poate avea un impact negativ asupra realizării practice a drepturilor individuale ale omului. Mai mult, rațiunea ideologică a neliniștii și violenței de astăzi, mai ales în Iugoslavia, este legătura dintre ortodoxie și naționalitate, care trece înaintea drepturilor individuale și a pluralismului. Dacă este imposibil de prevăzut dezvoltarea viitoare a societăților ortodoxe, cum ar fi cea rusă, cele din balcani și unele țări est-europene, dilema

pe care o trăiește Grecia — o societate care face parte din Occident de la sfârșitul celui de-al doilea război mondial și care a fost influențată de valorile occidentale — pe măsură ce încearcă să se definească pe sine ca europeană și ca membră a Uniunii Europene (UE) poate aduce lumină și în problemele pe care le vor avea, în plus, alte state ortodoxe care fac eforturi să facă parte din Europa.

După prăbușirea guvernului militar, în 1974, în Grecia s-a format primul sistem cu adevărat democratic din epoca postbelică. Mai mult, Constituția din 1975 garantează numeroase drepturi individuale. Grecia a devenit una din semnatarele Convenției Europene pentru Protecția Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, și membră a Uniunii Europene. Cu toate acestea, în ciuda afirmațiilor repetate ale Greciei că ar fi în Europa, există tensiuni și contradicții care emană din divergența ei față de valorile europene. Chiar dacă este ferm angajată în Europa, moștenirea istorică și culturală „răsăriteană” a Greciei îngreuiază la extrem încorporarea și asimilarea normelor fundamentale europene. Mulți greci consideră UE a fi în primul rând un suport economic — în termenii beneficiilor pe care le pot obține din calitatea de membru —, dar rămân opaci la implicații mult mai profunde și de durată. UE va implica mai mult decât o uniune economică: o piață unică, bancă centrală și monedă unică. Mai ales după Tratatul de la Maastricht sau revizuirea acestuia, integrarea va diminua și mai mult suveranitatea statelor membre individuale.³⁴ Politica, nu numai cea economică, dar și cea socială și, cu timpul, relațiile externe și apărarea se vor muta din capitalele naționale la Bruxelles. Fundamentală este și presupunerea că, pe măsură ce integrarea va progresa, în timp ce diversitatea lingvistică și culturală se va păstra, statele membre vor împărtăși un complex minim de valori, izvorînd din moștenirea lor occidentală. Printre acestea nu se numără numai formele democratice, ci și asumarea individualismului și a drepturilor individuale ale omului. Concepția organică a Greciei despre societate, reprezentată de statul-națiune și centralismul ortodoxiei fac acomodarea în Europa, în cel mai bun caz, dificilă. Rusia și statele balcanice, fără tradiție în guvernarea democratică, se vor confrunta cu obstacole poate insurmontabile în încercarea de a se „europeniza”.

Declinul suveranității în Europa este dureros pentru o țară ca Grecia, în care *ethnos*-ul, religia și statul constituie un tot organic.³⁵ Aserțiunea unicității și a exclusivității nu se poate susține pe măsură ce suveranitatea se diminuează și o nouă identitate europeană, compusă din etnii diferite, se naște treptat. Pentru ca Grecia să accepte psihologic și cultural o identitate europeană, e nevoie de o transformare masivă a mentalității. „A fi grec” nu mai poate fi înțeles ca un tot integral, cu granițe conceptuale și psihologice de nepătruns. Printre transformările mentalității grecești, în atitudini și valori și în structuri de stat, esențiale pentru încorporarea Greciei în Europa sînt: acceptarea drepturilor omului ca înnăscute individului, înființarea unui stat secular, separarea dintre biserică și Stat,

transformarea bisericii într-o chestiune personală și reformularea identității grecești. Grecia întâmpină deja probleme legale, fiind condamnată de Comisia Europeană a Drepturilor Omului și de Curtea Europeană pentru violarea unei prevederi de bază a Convenției Europene a Drepturilor Omului, anume libertatea religiei și, mai precis, libertatea de a provădui.³⁶ Deoarece, în Europa Occidentală, religia este o chestiune personală și nu un element constitutiv al naționalității sau etnicității, așa cum este în Grecia, libertatea religioasă și diversitatea nu amenință identitatea. În Balcani și în Rusia este foarte probabil să se ivească tensiuni comparabile cu cele din Grecia, dar care vor fi mai acute în lumina mult mai puternicei lor moșteniri autoritariste și a afirmării mult mai fanatice a etnicității lor.

În concluzie, pe măsură ce Grecia se integrează într-o Uniune Europeană în care drepturile individuale ale omului sînt fundamentale și pe măsură ce Rusia, țările Europei de Est și Balcanii își proclamă adeziunea la europeizare în același timp cu glasurile stridente ale naționalismului, ortodoxia va întâmpina presiuni și obstacole crescînde. Dacă rămîne identificată cu naționalitățile distincte și dacă persistă în negarea unei vieți temporale, ea va ajunge o forță antidemocratică, reafirmînd autoritarismul. Ca ortodoxia să devină relevantă lumii europene contemporane, e nevoie de o reformă largă a parametrilor teologici ortodoxe. Așa cum s-a transmis de-a lungul secolelor, ortodoxia estică vorbește drepturilor omului numai în termeni mistici și spirituali — e nevoie să le vorbească însă ca unor indivizi cu drepturi egale, să se lepede de capcanele etnice și să se elibereze de stat. Deși religia poate echilibra balanța dintre valorile materiale și cele spirituale ale individului, ea trebuie de asemenea să recunoască „omul pe pămînt” și să devină o apărătoare a drepturilor individuale ale omului și a umanității personale în lumea temporală. □

Traducere de Alina Cadariu

NOTE

1. Deși există unele studii despre religie și drepturile omului, nu există nici unul care să se ocupe de ortodoxia răsăriteană. Vezi Alan S. Rosenbaum, ed., **The Philosophy of Human Rights**, (Westport: Greenwood Press, 1980), partea a II-a; Leroy S. Rouner, ed., **Human Rights and the World's Religions** (South Bend, University of Notre Dame Press, 1988). Acest volum include nu numai iudaismul, creștinismul și islamul, dar și hinduismul, budismul și confucianismul. Nu include ortodoxia răsăriteană.

2. Aceasta este întrucîtva o exagerare, deoarece, începînd cu secolul XVII, mai ales unii preoți ortodocși educați, se perfecționau în Occident și erau influențați de protestantism și, mai mult, chiar de catolicism. Vezi Timothy Ware, **Eustratios Argenti: A Study of the Greek Church under Turkish Rule** (Eastern Orthodox Books, 1947), 5—17.

3. George Florovsky, un teolog ortodox notabil, afirmă: „Creștinismul este o religie liturgică, iar biserica este, în primul rînd, o comunitate de slăvire.” Vezi Timothy Ware, **The Orthodox Church**, ed. rev. (New York, 1980), 271.

4. Pentru dezbaterea legii naturale vezi *Summa Theologica* I—II, q. 94 a. 2—4, în Mary T. Clark, ed., **An Aquinas Reader** (Garden City, N. Y.: Image Books, 1972), 357—59. Rațiunea.

ca atribut al omului impregnează filozofia lui D'Aquino. Vezi Dino Bigongiari, **The Political Ideas of St. Thomas Aquinas** (New York: Haffner, 1953).

5. Steve Runciman, **The Orthodox Churches and the Secular State** (New Zealand: Oxford University Press, 1971), 18.

6. De fapt, unul dintre cei mai înalți funcționari ai împăratului afirma: „Mai degrabă aș vedea turbanul musulman în mijlocul orașului (Constantinopole), decât mitra latină.” Vezi George Ostrogorsky, **History of the Byzantine State**, trad. Joan Hussey, ed. rev., (Rutgers University Press, 1969), 568.

7. Așa cum afirmă Runciman: „În Occident, când vorbim despre biserică, numim de obicei o organizație ecleziastă. Pentru estic, biserica înseamnă întotdeauna întregul corp al credinței.” Runciman, id. 5; 14

8. John Meyendorff, *Free Will (gnomi) in Saint Maximus the Confessor*, in **The Ecumenical World of Orthodox Civilization: Russia and Orthodoxy**, ed. Andrew Blane (The Hague: Mutton, 1974), 71—75.

9. Pentru un discurs amănunțit asupra Muntelui Athos, a mănăstirilor, istoriei de la înființare, în secolul X, teologie și ritualuri, vezi Emanuel Amand de Mendieta, **Mount Athos: The Garden of the Panaghia**, trad. Michael R. Bruce (Amsterdam: 1972).

10. „În secolul XX, acest vechi tabu bizantin, înființat pentru a ține peninsula monastică departe de păcat, a fost din nou legiferat. „Ibid., 46.

11. Runciman, id. 5, 18—19

12. Pentru o critică furibundă a concepției catolice despre femei, vezi Uta Ranke—Heinemann, **Eunuchs for the Kingdom of Heaven: Women, Sexuality and the Catholic Church**, trad. Peter Heinegg (New York: Penguin Books, 1990).

13. Eva Catafygotu Topping, **Holy Mothers of Orthodoxy: Women of the Church** (Minneapolis: Light and Life, 1987).

14. Aristoboulos Manassis, **Syntagmatiko Dikaio — Atomikes Eleftheries** (Legea constituțională — Libertățile civile), vol. 1, Atena, 1978.

15. Despre cezaropapism în timpul Bizanțului, vezi Aristeides Papadakis, *The Historical Tradition of Church -State Relations Under Orthodoxy*, în **Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century**, vol I, ed. Pedro Ramet (Duke University Press, 1988), 38—40. Autorul, oricum, pune sub semnul întrebării teza cezaropapismului, în care biserica era subordonată autorității politice, citînd exemple de opunere. Ibid., 40—43. Trebuie să evidențiem, totuși, faptul că opoziția era limitată la chestiuni de doctrină, atunci când conducătorii politici amenințau cu intruziunea în sfera bisericească.

16. Halii Inalcik, **The Ottoman Empire: The Classical Age** (London, Weidenfeld and Nicholson, 1973).

17. Vezi Theodore H. Papadopoulos, **The History of Greek Church and People Under Turkish Domination**, ed. a 2-a (Gower Publishing Co., 1990), 147—49. pe 4 aprilie 1821, Patriarhul din Constantinopole, împreună cu alți clerici, a semnat o scrisoare de excomunicare a revoluționarilor greci. Vezi Charles A. Frazee, **The Orthodox Church and Independent Greece, 1821—1852** (Cambridge University Press, 1969), 28.

18. Despre naționalitate și ortodoxie, vezi Pedro Ramet, *Autocephaly and National Identity in Church-State Relations in eastern Christianity*, în *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, id. 15, 7—10.

19. Identificarea naționalității cu religia este un fapt în toate statele ortodoxe. Vezi Alan Scarfe, *The Romanian Orthodox Church*, în ibid. 209 (afirmă că „ideea că a fi român înseamnă a fi ortodox a supraviețuit în timp”). Raikin spune că „Biserica Ortodoxă Bulgară a fost întotdeauna o biserică naționalistă, iar naționalismul a fost întotdeauna unicul și cel mai im-

portant factor care a influențat relația sa cu statul bulgar.” Spas T. Raikin, **The Bulgarian Orthodox Church**, în *ibid.*, 160.

20. Pentru legătura dintre ortodoxie și „grecism”, vezi Adamantia Pollis, *Statul, Legea și Drepturile Omului în Grecia Modernă*, în **Human Rights Quarterly** 9 (1987): 609—11. Rădăcinile concepției organice despre societate, ca incluzînd religia și națiunea au apărut mai devreme în Rusia. Un factor care a contribuit la aceasta a fost apariția ideii de „A Treia Romă”, odată cu prăbușirea Constantinoplei în fața otomanilor și autonomia timpurie a Bisericii Ortodoxe Ruse de Patriarhatul din Constantinopol. Vezi Runciman, *id.* 5, 46—51.

21. Pentru o prezentare detaliată a înființării Bisericii autocefale a Greciei și a rupturii cu Patriarhatul de la Constantinople pînă la restabilirea relațiilor, în 1850, vezi Frazee, *id.* 17.

22. Așa cum scrie Rosette Lamont, naționalismul lui Soljenișin este unul spiritual, „el transcende granițele, în mod paradoxal, fiind mai aproape de învățăturile creștine. „Rosette C. Lamont, *Solzhenitsyn's Nationalism* în Alexandr Solzhenitsyn: **Critical Essays and Documentary Materials**, eds. John B. Dunlop, Richard Haugh și Alexis Klimoff (New York: Collier, 1975), 103, 109. Ea îl numește naționalism mistic. Chiar în cea mai recentă carte a sa, **Russia: Reflections and Tentative Proposals** (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1991), Soljenișin accentuează cerințele morale și importanța preponderentă a vieții spirituale față de modernitate sau industrializare și susține că drepturile omului ar trebui limitate, în numele moralei.

23. Despre aceste restricții asupra exercițiului libertății religioase, vezi Adamantia Pollis, *Greek National Identity: Religious Minorities, Rights and European Norms*, în **Journal of Modern Greek Studies** 10 (1992): 176—85.

24. *Ibid.*, 184

25. Raikin, *id.* 19, 172—76, vorbește despre compromisul Bisericii Bulgare; deși existau preoți dizidenți, sînt în creștere dovezile colaborării Bisericii Ruse cu regimul comunist. Un articol recent în *Le Monde* aduce dovezi ale cooperării preoților cu KGB-ul și ale încercărilor Patriarhului Moscovei de a bloca cercetarea acestor acuzații. *Comptes et Mécomptes du Metropolitburo*, **Le Monde**, 30 iulie 1992.

26. Într-un articol recent, Henri Tinco cita cîțiva preoți ortodocși din Rusia, care apărau singularitatea națiunii ruse, în care ortodoxia este înăscută. Părintele Artemy Vladimirov afirma: „Noi nu sîntem cetățeni ai lumii. Imitarea Occidentului ar fi începutul morții noastre”, pe cînd unii preoți în predicile lor vorbesc de „negri”, referindu-se la ne-ruși: georgieni, armeni sau musulmani. Este uimitoare ideea exprimată, anume că a fi rus fără a fi ortodox înseamnă a fi lipsit de o parte din identitate, iar a fi rus și catolic este un nonsens. Vezi Henri Tinco *La Russie des batiouchkas*, **Le Monde**, 30 iulie 1992.

27. Runciman afirmă: „În Est [...] deoarece Împăratul era un simbol al unității, o organizare monolit a bisericii, era mai puțin necesară.”, Runciman, *id.* 5, 15. Orice studiu al organizării bisericii ortodoxe pune în evidență descentralizarea acesteia. Vezi, de ex., Adrian Fortesque, **The Orthodox Eastern Church** (reissue, London, 1916), 338—60.

28. Runciman, *id.* 5, 16-18.

29. Pentru documentarea relației cordiale a Papei Pius cu naziștii, vezi Saul Friedlander, **Pius XII and the Third Reich: Documentation**, trad. Charles Pullman (Octagon Books, retipărită în 1980). Prima oară cînd a comunicat cu Hitler, Papa a vorbit despre „marea noastră dorință pentru prosperitatea poporului german”, *ibid.*, 10—11. Asupra tăcerii Papei în problema deportării evreilor, vezi *ibid.*, cap. VIII.

30. În anii '80, o mică mișcare fundamentalistă neo-ortodoxă a luat naștere în Grecia. Opunîndu-se europeizării Greciei și statului modern, aceasta sprijinea revitalizarea spiritua-lismului teologiei ortodoxe grecești autentice. Cel mai puternic filozof este Christos Giannaras. Vezi Christos Giannaras, **Neo-Elliniki Taftotita** (Identitatea greacă modernă), Atena, 1983.

31. Un studiu interesant al conflictului dintre știință și Biserica Ortodoxă Greacă care are rădăcinile în credința bisericii că numai ea este în posesia adevărului se găsește la Vasilios N. Makrides, *Science and the Orthodox Church in 18th and Early 19th Century Greece: Sociological Considerations*, **Balkan Studies** 29 (1988).

32. Publicația bisericească **Adevărul ecleziast** din 1 octombrie, 1983.

33. V. nota 26

34. Chiar dacă evenimentele din 1992 neratificarea de către Danemarca și criza monetară ar li putea arunca o umbră de îndoială asupra Tratatului de la Maastricht, fără îndoială că o Uniune reformată va supraviețui.

35. În contrast cu neo-ortodoxia greacă, poate apărea un conflict potențial între ortodoxie ca religie ecumenică și care transcende naționalismele și ortodoxie ca factor integrant unor anume naționalități. Întâlnirea convocată a Patriarhul Ecumenic Vartolomeu din Constantinopole, în data de 13—15 martie 1992, întrunind toți patriarhii și episcopii bisericilor ortodoxe autonome și autocefale, prima după Imperiul Bizantin, este un simptom al încercărilor de a transcende naționalismul. Întâlnirea s-a precipitat datorită schimbărilor din Europa de Est și din fosta Uniune Sovietică. Prima, dar nu singura lor preocupare a fost prozelitismul catolic (în special uniații) și protestant fundamentalist în țări „ortodoxe”.

36. Pollis, id. 23, 184.

*

Adamantia POLLIS este profesor la New School for Social Research din New York. Face parte din bordul editorial al revistei Human Rights Quarterly. A publicat o serie de articole referitoare la drepturile minorităților din Grecia.

Adamantia Pollis, *Eastern Orthodoxy and Human Rights*, apărut în **Human Rights Quarterly**, vol. 15, no. 2, p.339-356, mai 1993, republicat cu permisiunea The Johns Hopkins University Press.